

Paweł T. Skoczyłoda¹
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Intencjonalistyczny charakter interpretacji Pisma Świętego i interpretacji prawa²

Zapytał więc: „Czy rozumiesz, co czytasz?”

On odpowiedział: „Jakżeż mogę zrozumieć, jeśli mi nikt nie wyjaśnił?”

Dz 8,30–31³

1. Wstęp

Interpretacja prawa⁴ od zarania dziejów stanowiła obiekt rozważań prawników i filozofów. Już w II w. uwagę temu zagadnieniu poświęcał sam Ulpian nakazując w swoich pismach, aby interpretować wszelkie edykty pretorskie, chociażby były one jak najbardziej oczywiste⁵. Jednakże na wagę wykładni na gruncie prawa rzymskiego wskazywano już w okresie wydania *Ustawy XII tablic* (połowa V w. p.n.e.)⁶. Nie inaczej było ze świętymi księgami, które, uważane za źródła prawd religijnych, miały ogromne znaczenie dla pojmowania ówczesnej rzeczywistości. Dlatego też już w drugim stuleciu naszej ery pojawili się pierwsi chrześcijańscy teoretycy tekstu biblijnego, którzy, w ślad za Orygenesem, zapoczątkowali wielowiekową tradycję egzegetyczną Pisma Świętego w Kościele⁷. Fakt ten bynajmniej nie dziwi, wszak każdy wytwór ludzkiej działalności wymaga interpretacji

¹ Numer ORCID: 0000-0001-5611-2042. Adres e-mail: pawel.skoczylododa@wp.pl

² Niniejszy artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. „Interpretacja Pisma Świętego a interpretacja prawa”, obronionej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach w 2021 r., napisanej pod auspicjami prof. dr. hab. Zygmunta Tobora. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować mojemu szanownemu Promotorowi za inspirację, pomoc, życzliwość i wszelkie uwagi.

³ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Biblia Towarzystwa Świętego Pawła), Częstochowa 2009, s. 2406.

⁴ W niniejszym opracowaniu będę się posługiwać zamiennie określeniami „interpretacja prawa” oraz „wykładnia prawa” jako równoważnymi w ślad za: J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, wyd. 5 (popr. i uzup.), Warszawa 2016, s. 295 oraz A. Łopatka, *Wstęp do prawoznawstwa*, wyd. 3 (popr.), Warszawa 1975, s. 281. Por. M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa 2017, s. 48–58. Zamiennie będę stosować także terminy: „interpretacja”, „wyjaśnienie”, „egzegeza” i „hermeneutyka”, jeśli będą się one odnosić do określania czynności zmierzających do ustalenia znaczenia Pisma Świętego, za: T. Jelonek, *Wprowadzenie do lektury Biblii*, Kraków 2007, s. 94.

⁵ W. Rozwadowski, *Prawo Rzymskie*, Poznań 1992, s. 30.

⁶ W. Litewski, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Kraków 1989, s. 40.

⁷ Zob. kluczowe w tym względzie dzieło Orygenes: *O Zasadach*, spisane w latach 220–230. Tekst w j. polskim: Orygenes, *O zasadach*, Kraków 1996. Por. R. Sarkowicz, *Poziomowa interpretacja tekstu prawnego*, Kraków 1995, s. 5; J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze. Logika – analiza – argumentacja – hermeneutyka*, Kraków 2006, s. 223.

podjętej w celu jego zrozumienia⁸; szczególnie jest to wskazane dla wytworu będącego wypowiedzią językową. Niezależnie od tego, czy mówimy o dziele prawnym, religijnym, literackim czy muzycznym – jego rozumienie każdorazowo zależy od wykładni⁹. Interpretacja jest nieodłącznym elementem nie tylko prawa, ale także podstawowym elementem wszelkich społecznych interakcji¹⁰. Mówi się wręcz o „interpretacyjnym uniwersalizmie”, który presuponuje, że naszym podstawowym sposobem bycia-w-świecie, który nadaje temu światu sens, jest właśnie interpretacja¹¹. Liczne zasady i sposoby dokonywania wykładni, wywodzące się z poszczególnych dziedzin nauki, próbowały coraz skuteczniej tłumaczyć otaczającą człowieka rzeczywistość, którą sam współtworzył. Z dzisiejszej perspektywy można łatwo zauważyć, że sposoby wyjaśniania (narzędzia, techniki, kanony interpretacyjne) wszelakich obiektów – wytworów umysłu ludzkiego w różnych dziedzinach nauki – są (pomimo pewnych oczywistych różnic) dalece zbieżne. Nie inaczej jest w przypadku interpretacji prawa czy interpretacji Pisma Świętego.

Celem niniejszego opracowania jest dokonanie komparacji wykładni tekstów prawnych oraz świętych ksiąg Biblii interpretowanych według zasad hermeneutyki katolickiej. Liczne wątki powiązane z tym szerokim zagadnieniem pozostaną z konieczności poza obszarem analiz, natomiast punkt ciężkości zostanie położony na ukazaniu znaczenia i roli intencjonalizmu w procesie interpretacji. Według tego poglądu intencję podmiotu, od którego pochodzi komunikat, należy utożsamiać z jego rozumieniem. Nikt inny, aniżeli autor nie może zdeterminować znaczenia przekazywanej enuncjacji. Słowa przeto zawsze oznaczają to, co wypowiadający chce, aby oznaczały¹². Dlatego też, aby zrozumieć, co dany komunikat oznacza, należy przede wszystkim ustalić, jaka była intencja jego autora¹³. Prawda ta rozciąga się nie tylko na interpretację prawną, ale także na biblijną, co zostanie wykazane w poniższych rozważaniach.

2. Ustalanie właściwego znaczenia wypowiedzi w nauce prawa pozytywnego

Od setek lat toczy się zawzięty bój pomiędzy interpretatorami o to, co tak właściwie oznacza zwrot: „dokonywanie interpretacji”. Powstało na ten temat wiele różnorodnych teorii. W literaturze niejednokrotnie możemy natrafić na stanowiska, że interpretacji prawa należy dokonywać w sposób ukazujący „właściwe znaczenie przepisów”¹⁴, iż wykładnia ma wskazywać „jak należy właściwie przepisy rozumieć”¹⁵ albo że interpretacja „polega na wyjaśnianiu właściwej treści ustaw obowiązujących”¹⁶. Autorzy broniący powyższych tez nie tłumaczą jednak, czym miałyby być owo „właściwe” rozumienie czy

⁸ M. Zieliński, *Wyznaczniki reguł wykładni prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1998/3–4, s. 9.

⁹ Por. W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1980, s. 394.

¹⁰ T. Pietrzykowski, Z. Tobor, *Wprowadzenie*, w: C. Martysz, Z. Tobor (red.), *Studia z wykładni prawa*, Bydgoszcz–Katowice 2008, s. 7.

¹¹ D. Patterson, *The Poverty of Interpretative Universalism. Towards the Reconstruction of Legal Theory*, „Texas Law Review” 1993/72, s. 55.

¹² S. Fish, *There is No Textualist Position*, „San Diego Law Review” 2005/42, s. 649: „A text means what its author intends”. Por. Z. Tobor, K. Kobyliński, *Dialogiczna koncepcja interpretacji prawa*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020/2, s. 35; J.S. Duvall, J.D. Hays, *Grasping God’s Word: A Hands-On Approach to Reading, Interpreting and Applying the Bible*, wyd. 3, Grand Rapids 2012, s. 191–195.

¹³ Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji prawodawcy*, Warszawa 2013, s. 54; J.R. Pierce, *Symbols, Signals, and Noise: The Nature and Process of Communication*, Nowy Jork 1961, s. 118.

¹⁴ J. Kowalski, *Wstęp do nauk o państwie i prawie*, IV wyd., Warszawa 1970, s. 118. Podobnie W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria...*, s. 394.

¹⁵ A. Łopatka, *Wstęp...*, s. 281.

¹⁶ A. Peretiatkowicz, *Wstęp do nauk prawnych*, wydanie szóste przejrzone i uzupełnione, Poznań 1947, s. 68.

znaczenie. W zamian prezentują tylko pewne narzędzia mające do zamierzonego celu prowadzić¹⁷. Jednakże twierdzenie, że wykładnia jako ustalanie właściwego znaczenia „jest tak abstrakcyjne, że praktycznie puste”¹⁸, gdyż wypowiedziom można przypisywać znaczenie na wiele sposobów; co więcej, nie każdy z nich jest interpretacją. Ostatecznie ukształtowały się na tym polu dwa główne przeciwstawne obozy – tekstualistyczny i intencjonalistyczny¹⁹.

Doktryna tekstualizmu opiera się na dwóch dogmatach. Pierwszym z nich jest przeświadczenie, że przedmiotem wykładni powinien być wyłącznie tekst prawny, który traktowany jest jako samodzielny akt komunikacji²⁰. Jego znaczenie ma wynikać z samych słów i ich wzajemnych relacji²¹. Dlatego też przedstawiciele tekstualizmu zawsze starali się odszukać właściwe znaczenie prawa wyłącznie na podstawie tekstu, „w czterech rogach kartki”²².

Drugim – będącym w istocie cieniem pierwszego – jest przekonanie, że dokonywanie interpretacji wyklucza sięganie do materiałów zewnętrznych wobec tekstu takich jak chociażby materiały legislacyjne²³. Tekst prawny ma być w rzeczy samej podobny do listu w butelce dryfującego po morzu, dla odczytania którego nie jest możliwe oparcie się na zewnętrznych kontekstach²⁴. Zgodnie z tym, każda ustawa to „(...) byt niezależny od swego autora, [która – dop. P.T.S.] musi być tłumaczona nie przez to, co on chciał w niej widzieć, lecz sama z siebie (...)”²⁵. Pogląd taki prowadzi do marginalizacji znaczenia intencji autora tekstu w procesie interpretacyjnym. Jej ustalanie nie jest zresztą konieczne. Przedstawiciele omawianej doktryny podnoszą bowiem, że intencja autora „nie ma charakteru sensotwórczego”²⁶. Nie może zatem zmienić znaczenia

¹⁷ J. Stelmach, *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej*, Kraków 1995, s. 15–22; Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1997, s. 97–98.

¹⁸ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 41.

¹⁹ Zaproponowana dychotomia jest typowa dla literatury amerykańskiej. Coraz częściej jednak znaczenie sporu pomiędzy tekstualizmem a intencjonalizmem dostrzegane jest przez przedstawicieli rodzimej teorii prawa. Zob. A. Bielska-Brodziak, *Podmioty w dyskursie interpretacyjnym — motywacja, interes a wybór rezultatu*, w: A. Bielska-Brodziak, *O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości*, Katowice 2015, s. 32–33. Należy dodać, że w nauce prawa wyróżnia się sześć sposobów rozumienia tekstu prawnego, wokół których powstało sześć najważniejszych podejść interpretacyjnych. Zob. R.H. Fallon Jr., *The Meaning of Legal "Meaning" and Its Implications for Theories of Legal Interpretation*, „The University of Chicago Law Review” 2015/82, s. 1235. Niemniej dwa wymienione w tekście podejścia należy uznać za dominujące. O problemie rozumienia zob. szerzej w: B. Brożek, M. Heller, J. Stelmach, *Spór o rozumienie*, Kraków 2019.

²⁰ A. Bielska-Brodziak, *Argumenty interpretacyjne w kontekście wartości państwa prawa*, w: M. Andruskiewicz, A. Brezko, S. Oliwniak (red.), *Filozoficzne i teoretyczne zagadnienia demokratycznego państwa prawa*, Białystok 2015, s. 183–184.

²¹ A. Scalia, B.A. Garner, *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts*, St. Paul 2012, s. 78–92.

²² Por. J.F. Manning, *What Divides Textualists from Purposivists?*, „Columbia Law Review” 2006/106, s. 79 – podając ten przykład autor zaznacza, że tekstualizm przechodził różne fazy rozwoju, a więc nie każdy współczesny przedstawiciel tego poglądu jest aż tak radykalny w swoim podejściu do interpretacji. Niemniej zarówno pierwotny, jak i współczesny tekstualizm niezmiennie odrzuca prymat powoływania się na intencję w toku dokonywanej wykładni tekstów prawa. Zob. C. Nelson, *What is Textualism?*, „Virginia Law Review” 2005/91, s. 368–369.

²³ Praktyka orzecznicza zdecydowanie odrzuca jednak tego typu zapatrywanie, czego dowodem są tysiące orzeczeń odwołujących się do dowodów z procesu legislacyjnego. Więcej na temat znaczenia i sposobów użycia materiałów legislacyjnych w procesie wykładni w: A. Bielska-Brodziak, *Śladami prawodawcy faktycznego. Materiały legislacyjne jako narzędzie wykładni prawa*, Warszawa 2017, a także Z. Tobor, *Rola materiałów legislacyjnych w porządku prawnym*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2016/104, s. 171–181.

²⁴ Por. P. Tiersma, *A Message in the Bottle: Text, Autonomy, and Statutory Interpretation*, „Tulane Law Review” 2001/2, t. 76, s. 462–471. Por. M. Matczak, *Imperium tekstu: Prawo jako postulowanie i urzeczywistnianie świata możliwego*, Warszawa 2019, s. 96.

²⁵ E. Jarra, *Ogólna teoria prawa*, Warszawa 1922, s. 250–251.

²⁶ M. Matczak, *Imperium...*, s. 119. Por. A. Scalia, *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law – New Edition*, Princeton 2018, s. 16–18; A. Scalia, B.A. Garner, *Reading...*, s. 297 i n.; G. Radbruch, *Filozofia prawa*, Warszawa 2012, s. 121.

uchwalonego tekstu prawnego, które zostało wyrażone tekstem. Nawet gdyby dopuścić pogląd, że tekst stanowi nośnik intencji autora, to – zgodnie z poglądami tekstualistów – zawarta w samym tylko tekście intencja ma mieć charakter autonomiczny i musi być wystarczająca dla odkrycia sensu komunikatu²⁷. Jest więc istotna o tyle, o ile została wyrażona w literze ustawy. W konsekwencji wykładnia ma się opierać wyłącznie na tym, co można wynioskować z samego tekstu, bez konieczności docierania do zewnętrznej intencji czy kontekstu autora.

Zgodnie z tym, dla tekstualistów „prawdziwym znaczeniem” tekstu jest jego znaczenie dosłowne, czyli to, które wynika jedynie z semantycznych i składniowych konwencji danego języka. Znaczenie takie pozostaje niezależne od intencji autora²⁸.

W opozycji do tekstualizmu ukształtował się nurt intencjonalizmu prawnego, dla którego znaczeniem tekstu jest znaczenie mówiącego (*sentence speaking*), a więc to znaczenie, które wypowiadający komunikat zamierza w nim zawrzeć i przekazać²⁹. Tak rozumiane znaczenie jest jedynym i jednocześnie właściwym rozumieniem tekstu (*one-right-answer*)³⁰. Zauważa się, że tekst prawny jest zawsze efektem celowej, intencjonalnej działalności prawodawcy³¹; jest wyrażeniem jego woli³² i jednocześnie jest wytworem jego intencjonalnych działań³³. To zaś presuponuje jego intencjonalne odczytanie.

Intencjonalizm wskazuje na niezbędny związek znaczenia tekstu z zewnętrznymi kontekstami, których wzięcie pod uwagę jest koniecznym warunkiem umożliwiającym ustalenie rzeczywistego znaczenia tekstu³⁴. Język bowiem zawsze jest używany i odbierany w określonym kontekście. Analiza tego kontekstu staje się podstawą wnioskowań co do intencji prawodawcy, którą intencjoniści uważają za „centralny punkt interpretacji tekstów prawnych”³⁵. Dlatego też dla nich interpretacja to ustalanie intencji prawodawcy. W końcu „interpretacja musi podążać za ukierunkowaniem, za intencją”³⁶.

W konsekwencji za jedyny właściwy sens przepisu uznawany jest ten, który został założony przez jego autora³⁷. Z tej perspektywy ustalanie intencji pozostaje jedynym celem interpretatora³⁸. Jeżeli zaś ustalanie to jest niemożliwe, intencję autora należy przynajmniej uprawdopodobnić. Tak oto dochodzimy do konkluzji: „Interpretacja to w istocie proces uprawdopodobnienia intencji prawodawcy”³⁹. Przyjąwszy tę optykę, zadanie interpretującego „sprowadza się do przeanalizowania wszelkich dostępnych dowodów na rzecz intencji (zwłaszcza tych, które po sobie zostawił sam twórca prawa)”⁴⁰.

²⁷ Zob. M. Matczak, *Imperium...*, s. 41–72. Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 91.

²⁸ Por. S. Fish, *Zwykłe okoliczności, język dosłowny, to, co normalne, potoczne, oczywiste, zrozumiałe samo przez się i inne szczególne przypadki*, w: S. Fish, *Interpretacja, retoryka, polityka*, Kraków 2002, s. 29–59.

²⁹ R. Benson, *The Interpretative Game. How Judges and Lawyers Make the Law*, Durham 2008, s. 5. W doktrynie tę wersję intencjonalizmu nazwiemy „mocnym intencjonalizmem”, który odróżniany jest od „umiarkowanego intencjonalizmu”. Ten drugi przekonuje, że znaczeniem tekstu jest to, które zostało wypowiedziane. Więcej na ten temat w: A. Bielska-Brodziak, *Śladami...*, s. 64–65.

³⁰ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 99.

³¹ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 127.

³² J. Wróblewski, *Zasady tworzenia prawa*, Warszawa 1989, s. 27.

³³ J. Raz, *The Authority of Law*, wyd. 2, Oksford 2009, s. 324.

³⁴ A. Bielska-Brodziak, *Śladami...*, s. 69–75. Por. P.E. McGreal, *Slighting Context: On the Illogic of Ordinary Speech in Statutory Interpretation*, „University of Kansas Law Review” 2004/52, s. 329.

³⁵ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 41.

³⁶ J. Krupski, *Intencja i interpretacja*, Kraków 2001, s. 7.

³⁷ Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 39–40. W końcu znaczenie tekstu „jest, i nie może być niczym innym niż znaczeniem nadanym przez autora” – S. Knapp, W.B. Michaels, *Against theory*, „Critical Inquiry” 1982/8, s. 724.

³⁸ Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 39; S. Fish, *There Is No...*, s. 647.

³⁹ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 227.

⁴⁰ A. Bielska-Brodziak, *Argumenty...*, s. 184. Por. S. Knapp, W.B. Michaels, *Not a Matter of Interpretation*, „San Diego Law Review” 2005/42, s. 668.

Przedstawiciele intencjonalizmu wskazują, że pełne znaczenie danego przepisu nie wyczerpuje się wyłącznie w jego literalnym brzmieniu⁴¹. Bogactwo treści prawa nazbyt często nie znajduje w literalnym rozumieniu pełnego wyrazu, wszak przepisy prawa „oprócz lakonicznego wymiaru lingwistycznego posiadają także bogaty, rozległy wymiar pozalingwistyczny”⁴². Prawnik tym samym musi poszukiwać pełnej treści przepisu, nie zatrzymując się wyłącznie na warstwie literalnego znaczenia. Zachowanie odmienne mogłoby skutkować nieakceptowalnymi decyzjami w procesie stosowania prawa⁴³. Problem ten wzmagany jest przez fundamentalny dla omawianej problematyki aspekt działania interpretacyjnego – nierozzerwalnej więzi tekstu i kontekstu. „Znaczenie tekstu staje się zdeterminowane tylko wówczas, gdy jest połączone z określonym kontekstem”⁴⁴. Tekst od kontekstu nie tylko nie daje się oddzielić; więcej – bez kontekstu tekstu w ogóle nie można zrozumieć. Znaczenie więzi tekstu i kontekstu uwidacznia się szczególnie w przypadku konieczności tzw. przełamania znaczenia literalnego, czyli sytuacji, w której „językowe brzmienie przepisu jest jasne, jednak interpretator je odrzuca, rozstrzygając wbrew niemu”⁴⁵. Wynika to z faktu, że zatrzymanie się na brzmieniu językowym przepisu prowadziłoby do rozstrzygnięcia niedającego się zaakceptować⁴⁶. Interpretator w powyższej sytuacji nie powinien orzekać zgodnie z literą prawa, lecz powinien zastanowić się, jakie racje stały za ukształtowaniem regulacji prawnej. Niejednokrotnie ustalenie owych racji może pozwolić na przełamanie znaczenia literalnego, które w określonym przypadku może nie być zgodne z wolą prawodawcy.

Za słusznością intencjonalizmu przemawiają ważne argumenty. Skoro w Polsce (zgodnie z art. 10 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁷) władzę ustawodawczą sprawują Sejm i Senat, to interpretator musi ustalać takie znaczenie tekstu prawnego, jakie dla niego zamierzyły wymienione organy⁴⁸. Wszak „nie miałoby sensu powierzanie jakiemuś organowi kompetencji do stanowienia prawa, nie zakładając jednocześnie, że ustanowione prawo jest wyrazem jego intencji”⁴⁹. W końcu polskie przepisy prawne same przesądzają, że „przepisy ustawy redaguje się tak, aby dokładnie i w sposób zrozumiały dla adresatów zawartych w nich norm wyrażały intencje prawodawcy”⁵⁰. Redakcja nastawiona na przekazanie intencji musi presuponować nakaz do jej ustalania przez interpretatora tekstu prawnego. Inaczej na nic nie zdałoby się to jasne wyrażenie intencji przez prawodawcę.

⁴¹ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 67.

⁴² S. Wronkowska, *O niektórych osobliwościach konstytucji i jej interpretacji*, w: M. Smolak (red.), *Wykładnia konstytucji. Aktualne problemy i tendencje*, Warszawa 2016, s. 46. Autorka wskazuje, że dotyczy to przede wszystkim aktów o charakterze konstytucyjnym. Analiza systemu prawnego skłania jednak ku twierdzeniu, że nie tylko konstytucje obdarzone są znaczeniem szerszym, aniżeli tylko lingwistycznym. Por. T. Gizbert-Studnicki, *Interpretacja wzorców konstytucyjnych z perspektywy filozofii prawa*, „Przegląd Konstytucyjny” 2017/3, s. 42.

⁴³ Por. R. Dworkin, *Law's Empire*, Cambridge 1986, s. 47.

⁴⁴ A. Bielska-Brodziak, *Argumenty...*, s. 185. Por. L.M. Solan, *Learning Our Limits: The Doctrine of Textualism in Statutory Cases*, „Wisconsin Law Review” 1997, s. 235 i 257.

⁴⁵ A. Bielska-Brodziak, *Wykładnia i interpretacja prawa*, w: A. Dyrda (red.), *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2021, s. 91.

⁴⁶ Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 149–152.

⁴⁷ Ustawa z 2.04.1997 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.), dalej: „Konstytucja RP”.

⁴⁸ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 96.

⁴⁹ J. Raz, *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*, Oksford 2009, s. 274.

⁵⁰ Zob. § 6 rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z 20.06.2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (tekst jedn.: Dz. U. z 2016 r. poz. 283). Por. S. Wronkowska, M. Zieliński, *Komentarz do Zasad techniki prawodawczej z dnia 20 czerwca 2002 r.*, Warszawa 2021, s. 33–34; P. Konca, *Prawo interpretacyjne*, Katowice 2022, s. 58–63.

Ostatecznie intencjonalizm zupełnie neguje oba dogmaty tekstualistów (o dopuszczalności interpretacji wyłącznie tekstu prawnego oraz o wykluczeniu sięgania do materiałów zewnętrznych w tym procesie). Co więcej, jego przedstawiciele podnoszą, że tak naprawdę „stanowisko tekstualne nie istnieje”⁵¹, ponieważ tekst jest wtórny w stosunku do intencji, a bez intencji nie ma tekstu⁵². Wszak „słuchacz, który chce uchwycić to, co mówi mówca, dąży do uchwycenia tego, co mówca zamierzał (*intended*) zakomunikować”⁵³. Choć analiza językowa jest niezbędnym elementem każdego procesu interpretacji⁵⁴, nie jest możliwe odczytanie znaczenia ustawy wyłącznie w oparciu o jej „literę”, bez odniesienia się do szerszego kontekstu słów użytych przez prawodawcę. Nawet w zwykłych sytuacjach życiowych różnorakie konteksty dopełniają znaczenie wypowiedzi, czyniąc je jasnymi i jednoznacznymi⁵⁵.

Mogą się jednak pojawić wątpliwości, które w toku ustalania intencji prawodawcy nie dadzą się jednoznacznie rozstrzygnąć. Wówczas rolą interpretatora jest poszukiwanie najlepszych dowodów na tę intencję⁵⁶. Dowody takie mogą się znajdować w odrzucanych przez literalistów materiałach legislacyjnych (np. w uzasadnieniu do projektu ustawy czy w stanowiskach komisji sejmowych) albo w innych przepisach obowiązujących w danym systemie prawnym. Doktryna wskazuje, że „zawsze można odnaleźć właściwą wolę ustawodawcy, nawet jeżeli nie została ona, na gruncie danego aktu prawnego, wyraźnie wypowiedziana”⁵⁷.

W tym miejscu należy koniecznie nadmienić, że intencja, którą powinien ustalać interpretator, nie może być ujmowana psychologicznie, czyli jako indywidualne przeżycie jednostki. Tak rozumianej intencji nie ustala się nawet na gruncie nawiązywanych na co dzień relacji międzyludzkich, gdyż „jest oczywiste, że do żadnych ludzkich stanów wewnętrznych nie mamy bezpośredniego, obserwacyjnego dostępu”⁵⁸. Dla zrozumienia komunikatu nie trzeba bynajmniej „wejścia do umysłu”⁵⁹ interlokutora czy prawodawcy; potrzeba natomiast ustalenia dowodów na jego intencję. Taka aktywność to „podstawowy rodzaj działalności interpretatora”⁶⁰.

Ostatecznie należy zaznaczyć, że intencjonalizm jest jedyną drogą do tego, aby znaczenie tekstu było uzależnione od woli jego autora, a nie adresata. Poszukiwanie znaczenia aktu bez chęci ustalenia intencji prawodawcy z dokonywaniem interpretacji nie ma nic wspólnego. W takiej bowiem sytuacji interpretator kreuje swoje własne rozumienie tekstu; nie dąży do ustalenia, co tekst ten oznacza, tylko do fikcyjnej alternatywy, czyli do tego, co jego zdaniem tekst oznaczać powinien⁶¹. Jest to prawdopodobnie

⁵¹ S. Fish, *There is No...*, s. 635.

⁵² Por. S. Fish, *There is No...*, s. 635.

⁵³ A. Marmor, *The Language of Law*, Oksford 2014, s. 116.

⁵⁴ J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959, s. 13. Autor ten zauważa, że język jest – co prawda – podstawowym sposobem oddziaływania między ludźmi, jednak ma on wiele stopni, dzięki którym możemy przypisywać słowom różne znaczenia. Zob. J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 29–30.

⁵⁵ A. Bielska-Brodziak, *Po co prawnikom materiały legislacyjne?*, „Radca.pl. Kwartalnik Okręgowej Izby Radców Prawnych w Katowicach” 2017/3, s. 21.

⁵⁶ Por. S. Knapp, W.B. Michaels, *Not a Matter...*, s. 668.

⁵⁷ A. Peretiatkiewicz, *Wstęp...*, s. 74. Cytowany autor dodaje, że: „subtelny umysł prawnika winien wysnuć misterna tkankę logiczną, przewidującą wszystkie wypadki, regulującą wszystkie spory ludzkie. Drogą sylogizmów, konstrukcji abstrakcyjnych, tworzy prawnik kompletny, wyczerpujący system norm obowiązujących, dający odpowiedź na wszystkie zagadnienia życia praktycznego”.

⁵⁸ T. Pietrzykowski, *Bezstronność sędziowska. Lekcje z kryzysu*, „Przegląd Sądowy” 2022/1, s. 14.

⁵⁹ S. Fish, *Intention Is all There Is: A Critical Analysis of Aharon Barak's Purposive Interpretation in Law*, „Cardozo Law Review” 2008/29, s. 1109–1146. Por. Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 83–84.

⁶⁰ Z. Tobor, *Krótką opowieść o szczęśliwym, zakłopotanym i nieszczęśliwym interpretatorze*, w: A. Mróz, A. Niewiadomski, M. Pawelec (red.), *Prawo, język, media*, Warszawa 2011, s. 111.

⁶¹ Por. S. Knapp, W.B. Michaels, *Not a Matter...*, s. 659.

najistotniejszy dowód na wyższość intencjonalizmu nad tekstualizmem. Intencjonalizm, z racji że szanuje autorytet ustawodawcy w ustalaniu przez niego właściwego znaczenia tekstu, cieszy się mocnym uzasadnieniem moralnym⁶². Interpretator natomiast nie ma legitymacji, aby narzucać tekstowi swoje rozumienie sprzeczne z intencją autora. Zauważa się, że owa postawa stawiałaby pod znakiem zapytania konieczność przeprowadzania wyborów parlamentarnych, skoro ustawodawca miałby ustalać tylko tekst prawa, nie posiadając kompetencji do równoczesnego określania jego znaczenia⁶³.

3. Ustalanie właściwego znaczenia Pisma Świętego

Dla wspólnoty chrześcijan Pismo Święte niosące w sobie Słowo Boże stanowi jeden z najważniejszych elementów wiary⁶⁴. Dlatego też zagadnienie interpretacji Pisma Świętego – a więc tego, jak należy właściwie odczytywać jego treść – stanowiło obiekt zainteresowań już starożytnych egzegetów. W IV w. Augustyn z Hippony pisał: „Niech twoje Pismo Święte będzie moją czystą rozkoszą. Niech się nie pomyśl w jego interpretacji i niech nie głoszę poglądów mylnych”⁶⁵. Przywołany autor twierdził, że istnieje tylko jedno prawdziwe znaczenie tekstu – to, które jest „natchnione, pewne i dobre” i to jego powinien poszukiwać interpretator⁶⁶.

Na przestrzeni wieków ugruntował się pogląd głoszący, że każde zdanie (a nawet słowo) Biblii posiada jeden tylko sens (znaczenie) – to, który hagiograf zamierzył⁶⁷. Wynika to z faktu, że natchnieni autorzy ludzcy, dzięki Jego działaniu, „sami jako prawdziwi autorzy przekazali na piśmie to wszystko, i tylko to, czego On chciał”⁶⁸. Dlatego też interpretator przyjmując bezpodstawnie jakąś myśl, której w tekście autor nie przekazał, tak naprawdę opiera się na sobie samym, równocześnie sprzeciwiając się Pismom świętym⁶⁹. Natomiast pobożny egzegeta nie może w interpretacji pragnąć niczego innego, aniżeli poznania intencji (zamiarów) autorów ludzkich i jednocześnie woli Boga, będąc przekonanym, że „zgodnie z nią ludzie tamci przemawiali”⁷⁰. Tylko taki sens można uznać za „godny Boga”⁷¹. Wyłania się w ten sposób owa „prawda interpretacji”, że jest „obowiązkiem interpretatora wyklądać nie to, co sam chciałby ujrzyć, lecz to, o czym myślał ten, którego komentuje”⁷². „Przecież wszyscy ludzie wiedzą o tym, że słowo wywodzi się z myśli (...)”⁷³.

⁶² N. Stoljar, *Survey Article. Interpretation, Indeterminacy and Authority: Some Recent Controversies in the Philosophy of Law*, „The Journal of Political Philosophy” 2003/11, s. 473. Por. A. Bielska-Brodziak, *Argumenty...*, s. 191.

⁶³ Z. Tobor, *W poszukiwaniu...*, s. 99–101.

⁶⁴ Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Izajasza. Prolog*, Turnholt 1963, s. 1; Sobór Watykański II, *Dei Verbum...*, pkt 21; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, pkt 103.

⁶⁵ Św. Augustyn, *Wyznania*, tłum. Z. Kubiak, Kraków 1994, księga XI, pkt 2, s. 257.

⁶⁶ Św. Augustyn, *Wyznania*, księga XII, pkt 31, s. 311.

⁶⁷ J. Drozd, J. Homerski, *Zasady katolickiej interpretacji Pisma Świętego*, w: J. Homerski (red.), *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, Poznań–Warszawa 1973, s. 299, 307. Por. Jan Paweł II, *Przemówienie w setną rocznicę ogłoszenia Encykliki Providentissimus Deus i w pięćdziesiątą rocznicę encykliki Divino Afflante Spiritu*, w: Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja...*, s. 15.

⁶⁸ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym Dei Verbum*, w: Sobór Watykański II, *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 1967, pkt 11.

⁶⁹ Św. Augustyn, *De doctrina Christiana – O nauce chrześcijańskiej*, Warszawa 1989, s. 47.

⁷⁰ Św. Augustyn, *De doctrina...*, s. 55.

⁷¹ Orygenes, *O Zasadach...*, s. 345.

⁷² Św. Hieronim, *Epistula ad Pammachius*, w: L. Venuti (red.), *The Translation Studies Reader*, wyd. 4, Londyn 2021, s. 395 i n. Dlatego Benedykt XVI powie, że przystępując do lektury Biblii „powinniśmy (...) odczytywać w Piśmie Świętym myśl Chrystusa” – Benedykt XVI, *Rozważanie na rozpoczęcie I kongregacji generalnej Synodu Biskupów z 3.10.2005 r.*, „L’Osservatore Romano” 2006/1, s. 11.

⁷³ Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses*, Pelpin 2018, księga 2, pkt 28, 6, s. 177.

Poszukiwanie zamierzonego przez Boga sensu Pisma nie znajduje alternatywy. Ludzki interpretator nie ma w żadnym przypadku mocy poznawczej zdolnej do wykreowania innego znaczenia tekstu Pisma mogącego równać się znaczeniu zamierzonego przez Boskiego autora. Jak mówi psalmista: „w zamysłach Twoich (...) nikt Ci nie dorówna”⁷⁴. Interpretacja odmienna została uznana za niebezpieczną z uwagi na fakt, że na jej skutek „Ewangelia Chrystusa” stałaby się „Ewangelią człowieka”⁷⁵ – zniekształconą znaczeniem narzuconym przez ludzkiego interpretatora⁷⁶. Tymczasem sama Biblia stwierdza: „Ewangelia nie jest wymysłem ludzkim”⁷⁷. Z lekturą Pisma musi się więc łączyć przekonanie, że to, co zostało napisane w świętych tekstach jest znacznie lepsze i prawdziwsze, nawet gdyby było bardziej niezrozumiałe od tego, co interpretator mógłby, nie poszukując intencji autora, sam tekstowi przypisać⁷⁸. Tylko tak podjęta lektura – ukierunkowana na poszukiwanie w tekście zamysłu Bożego – pozwala przewyciężyć wszelkie *crucēs interpretum*⁷⁹, którymi wedle Augustyna są zwroty nieznane (*ignotis*) oraz wieloznaczne (*ambiguus*).

Już księgi Starego Testamentu ukazują napięcie powstałe, gdy prorocy zamiast głosić to, co zostało im objawione, głosili słowo ludzkie – swoje słowo jako słowo Boże⁸⁰. Takich proroków nazywano fałszywymi. Jezus Chrystus nie waha się nazwać ich „drapieżnymi wilkami”⁸¹, którzy „wielu w błąd wprowadzą”⁸². Analogicznie do procesu przekazywania słów objawionych, także odczytywanie owych słów w Biblii musi być dokonywane w tej samej konwencji. Pismo Święte bowiem „nie jest dla prywatnego wyjaśnienia”⁸³. Skoro „nie z woli ludzkiej zostało kiedyś przyniesione proroctwo, ale kierowani Duchem Świętym mówili Boga święci ludzie”⁸⁴, to wszelkie czynności interpretacyjne muszą być ukierunkowane na sens zamierzony przez autora. Jak pisał starożytny Ojciec Kościoła: „ktokolwiek w Piśmie dopatruje się czegoś innego niż autor, myli się, podczas gdy księgi święte nie kłamią”⁸⁵. Podejście odmienne piętnowano, porównując je do nieostrożnego schodzenia z właściwej drogi i zdążania przez pola tam, dokąd owa droga prowadzi⁸⁶. Takie postępowanie niosło za sobą ryzyko nieosiągnięcia celu zamierzonego przez autora tekstu; dlatego podkreślano, że takiego interpretatora należy pouczyć i pokazać mu jak trzymać się właściwej drogi, „aby nie zszedł na manowce”⁸⁷.

To jednak, w jaki sposób należy odczytywać Pismo, wciąż pozostawało przedmiotem sporów. Jego znaczenie próbowano odkrywać bowiem na różne sposoby. Wokół owych sposobów odczytania tekstu ukształtowały się na gruncie wczesnochrześcijańskiej hermeneutyki dwie największe szkoły interpretacyjne.

Jedna z nich – antiocheńska – reprezentowana przez Theodorisa i Diodorosa, bazowała na żydowskiej nauce egzegezy, a ukierunkowana była na wierne posłuszeństwo

⁷⁴ Ps 40,6. Ten, jak i wszystkie kolejne fragmenty Pisma Świętego przytaczać będą w postaci sigłów biblijnych w ślad za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wyd. 5, Poznań 2002.

⁷⁵ Por. Benedykt XV, *Spiritus Paraclitus*, w: C. Carlen (red.), *The Papal Encyclicals 1903–1939*, Wilmington 1981, s. 177–194.

⁷⁶ „Thus, in biblical interpretation meaning is not determined by the reader. Meaning is what the author intended to communicate when he wrote the text.” – J.S. Duvall, J.D. Hays, *Grasping God’s Word...*, s. 195.

⁷⁷ Ga 1,11.

⁷⁸ Por. Św. Augustyn, *De doctrina...*, s. 57.

⁷⁹ Z j. łacińskiego: „miejsca w tekście trudne do zrozumienia”; dosłownie „krzyże interpretatorów”.

⁸⁰ Por. Jr 14,13; 23,14–40.

⁸¹ Mt 7,15.

⁸² Mt 24,11.

⁸³ 2 P 1,20.

⁸⁴ 2 P 1,21.

⁸⁵ Św. Augustyn, *De doctrina...*, s. 45.

⁸⁶ Św. Augustyn, *De doctrina...*, s. 45–47.

⁸⁷ Św. Augustyn, *De doctrina...*, s. 47.

literalnemu rozumieniu Pisma. Jego słowa należało odczytywać dosłownie, a więc zgodnie z ich bezpośrednim brzmieniem, co dokonywało się przy jednoczesnym pominięciu szerszego kontekstu i brakiem poszukiwania głębszych sensów tekstu⁸⁸. Antiocheńskie komentarze do świętego tekstu cechowały się zwięzłością wywodów. Z czasem uznano, że akcentowana przez przedstawicieli wskazanej szkoły dosłowność odczytania tekstu miała stanowić przejaw wierności samemu Bogu⁸⁹. Zakładano, że skoro Bóg zdecydował się rozmawiać z człowiekiem poprzez księgi Pisma, to treść zawartego w nich komunikatu musi być jasna do przyjęcia i zrozumienia dla zwykłego czytelnika⁹⁰.

Druga szkoła – aleksandryjska, której przedstawicielami byli m.in. Klemens Aleksandryjski, Eugeniusz z Cezarei, Justyn, Ireneusz oraz Tertulian, była zorientowana na poszukiwanie „nadwyżki sensu”, a więc tego znaczenia tekstu świętego, którego nie oddaje samo tylko rozumienie literalne⁹¹. Czołową postacią tego kierunku stał się Orygenes, który był głównym wyrazicielem wątpliwości, jakie już w starożytności rodził sposób odczytania Pisma forowany przez przedstawicieli szkoły antiocheńskiej. Podkreślał on, że do pełnego odczytania znaczenia Pisma „nie wystarcza sens dosłowny”⁹², albowiem „do prawdziwego znaczenia Pisma dociera się dopiero poprzez sięgnięcie poza literę”⁹³. Brak takiej aktywności może okazać się zwodniczy: „Jeśli poprzestaniemy na sensie dosłownym, niekoniecznie znaczy to, że zrozumieliśmy tak naprawdę Słowo Boże”⁹⁴. Pismo Święte wyraża bowiem zamysł, którego treść wykracza poza literalne rozumienie tekstu, a skoro tak jest, to również sposób odczytania tekstu biblijnego konieczne musi obejmować dokonanie aktywności wykraczających poza samo tylko słowne odczytanie tekstu⁹⁵. Zgodnie z tym Orygenes uznał wyłącznie literalny sposób odczytania Pisma za wybiórczy (gr. αἵρεσις (hairesis) – wybierać, łac. *haeresis*); literalistom zaś zarzucił, iż przez swoje metody interpretacyjne przeczą prawdzie: „Tłumaczą bowiem Prawo wyłącznie literalnie, nie uwzględniając jego duchowej natury. I tak «zawiodą się na swoich planach»”⁹⁶.

Orygenes zauważył, że prawo Boże zapisane w Piśmie może mieć ostatecznie dwójką interpretację: jedną słowną, drugą zgodną z intencją⁹⁷. Uznał, że dla pełnego pojęcia sensu Pisma konieczne jest przejście „od «lityry, która zabija», do «ducha, który ożywia»”⁹⁸. Literę utożsamiał ze znaczeniem literalnym, które jest nazbyt często „nie-możliwe i niewystarczające”⁹⁹. Wskazane przejście od lityry do ducha tekstu, oprócz

⁸⁸ M. Szram, *Koncepcje komentarza biblijnego w epoce patrystycznej*, „Vox Patrum” 2003/23, z. 44–45, s. 41–42.

⁸⁹ P.J. Smith, R.W. Tuttle, *Biblical Literalism and Constitutional Originalism*, „Notre Dame Law Review” 2013/86, s. 70. Por. J.I. Packer, *Beyond the Battle for the Bible*, Wheaton 1980, s. 41.

⁹⁰ N.L. Geisler, *Philosophical Presuppositions of Biblical Errancy*, w: N.L. Geisler (red.), *Innerancy*, Grand Rapids 1980, s. 310.

⁹¹ J. Stelmach, B. Brożek, *Metody...*, s. 223; J. Stelmach, *Współczesna...*, s. 50.

⁹² Orygenes, *Piąta Homilia do Psalmu 36*, w: Orygenes, *Homilie do Psalmów 36–38. Przekład z łacińskiej wersji Rufina opatrzonej wprowadzeniami i notatkami ks. Antoni Tronina*, Częstochowa 2022, s. 116.

⁹³ J. Ratzinger, *Świętego Bonawentury teologia historii*, Lublin 2010, s. 106.

⁹⁴ Benedykt XVI, *Przemówienie na rozpoczęcie 1 kongregacji generalnej XII Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów* (6.10.2008 r.), cyt. za: *Słowo Boże jest trwalsze niż ludzka rzeczywistość*, „Studia nad Rodziną” 2008/12, s. 9. Papież dodaje, że w sytuacji poprzestawania na sensie dosłownym „istnieje niebezpieczeństwo, że widzimy jedynie słowa ludzkie, a nie znajdujemy ich prawdziwego Autora, Ducha Świętego. W słowach nie znajdujemy Słowa”.

⁹⁵ Por. A. d’Ors, *La letra mata, el espíritu vivifica*, w: J.M. Casciaro (red.), *Biblia y Hermeneutica, VII Simposio Internacional de Teologia de la Universidad de Navarra*, Pamplona 1986, s. 504–505; Ch. Perelman, *Legal Reasoning*, w: D. Reidel (red.), *Justice, Law and Argument. Essays on Moral and Legal Reasoning*, Dordrecht–Boston–London 1980, s. 135.

⁹⁶ Orygenes, *Piąta Homilia...*, s. 116.

⁹⁷ Orygenes, *Contra Celsum*, Cambridge 1953, s. 409.

⁹⁸ Orygenes, *Piąta Homilia...*, s. 116. Cytowany starożytny egzegeta nawiązuje tu do słów św. Pawła z 2 Kor 3,6: „litera bowiem zabija, Duch zaś ożywia”. Por. Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostołska Verbum Domini – O Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła*, Poznań 2010, pkt 38, s. 56–58.

⁹⁹ Następnie autor dodaje, że z dostreżalną poprzez literę historią „spiecione są jakieś sprawy, które, jeśli je dogłębniej przebadamy i zrozumiemy, wyjawia prawo pozytywne dla ludzi i godne Boga” – Orygenes, *O zasadach...*, s. 357.

znaczenia teologicznego¹⁰⁰, niesie w sobie także znaczący ładunek interpretacyjny; polega na unikaniu ścisłego interpretowaniu tekstu celem ustalenia intencji Bożego autora. Będący również przedstawicielem szkoły aleksandryjskiej Ireneusz z Lyonu zaznaczał, że miast „skłaniać się w naszych poszukiwaniach ku jakimś innym i wciąż nowym interpretacjom, i tracić przez to dostęp do pewnej i prawdziwej wiedzy o Bogu, należy raczej kierować swój umysł ku zgłębianiu tajemnic i zamysłów istniejącego Boga (...)”¹⁰¹. Wyłącznie poszukiwanie intencji może ukazać znaczenie, którego litera sama wyrazić nie zdoła. Pełne znaczenie nie wyczerpuje się bowiem wyłącznie w literalnym brzmieniu tekstu¹⁰². Podążając tym tokiem myślenia, sens literalny zaś jest tylko drogą do odkrycia pełni znaczenia, do którego odkrycia i przyjęcia powołany jest każdy wierzący¹⁰³. Właśnie stąd wynika rada Orygenes, aby „każdy, kto dąży do prawdy, nie dbał o nazwy i słowa”, lecz „niechaj większą uwagę zwraca na to, co jest oznajmiane, niżli na to, jakimi jest oznajmione słowami, szczególnie na temat spraw tak wielkich i trudnych”¹⁰⁴.

Stąd wyłącznie literalna interpretacja Biblii, jako niemogąca w oddać pełni jej znaczenia, została odrzucona już u początków chrześcijańskiej egzegezy¹⁰⁵, i odrzuca się ją nadal¹⁰⁶. Zaznacza się, że warstwa literalna tekstu jest jak łupina orzecha, na której nie można się zatrzymać, gdyż ona jedynie strzeże prawdziwego znaczenia Pisma, które trzeba odkryć – znaczenia zgodnego z wolą Bożą¹⁰⁷. Ostatecznie więc wszystkie drogi interpretacji, które nie prowadzą do Bożej intencji, są w rzeczywistości jedynie bezdrożami¹⁰⁸.

W ślad za Orygenesem poszedł żyjący w IV w. św. Atanazy, który w jednym ze swoich traktatów stwierdził, że „tutaj, jak zresztą we wszystkich innych miejscach Pisma Św., to trzeba mieć na uwadze: z jakiego powodu Apostoł mówił, trzeba dokładnie i sumiennie zbadać, do kogo i z jakiej racji pisze, aby przez ignorancję lub domysły nie zaprzepaścić prawdy”¹⁰⁹. Właśnie dlatego jest „sprawą największej wagi, aby ustalić dokładnie, jakie znaczenie miał na myśli natchniony pisarz”¹¹⁰.

¹⁰⁰ Zob. szczególnie F. Mickiewicz, *Teologiczny sens Pawłowej antytezy: „litera zabija, Duch zaś ożywia” w świetle perykopy 2 Kor 3,1–18*, „Studia Bobolanum” 2020/2, s. 69–86; P. Fiddes, G. Bader, „Whatever Happened to a Pauline Text? 2 Cor. 3.6 and its Afterlife”, w: P. Fiddes, G. Bader (red.), *The Spirit and the Letter. A Tradition and a Reversal*, Londyn 2013, s. 3–30.

¹⁰¹ Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses...*, księga 2, pkt 28, 1, s. 173.

¹⁰² Orygenes dodaje, że nie wierząc, iż Pisma zawierają sens inny niż prosty (literalny), „nie dowiedzielibyśmy się niczego, co jest godne Boga, a nie wychodząc poza literę tekstu nie poznalibyśmy żadnej sprawy boskiej” – Orygenes, *Filokalia*, Warszawa 1979, I, 16, s. 16. Podobnie w: Orygenes, *O zasadach...*, s. 353. Por. Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, t. 2, Warszawa 1994, s. 66.

¹⁰³ Por. N. Isaacs, *Is Judaism Legalistic?*, „The Menorah Journal” 1921/7, s. 259.

¹⁰⁴ Orygenes, *O zasadach...*, s. 367.

¹⁰⁵ Orygenes, *O zasadach...*, s. 336. Przywołany aleksandryjski egzegeta uznał wręcz literalizm za powód braku wiary Żydów w Zbawiciela, wskazując na zatwardziałość serc interpretatorów, chcących ułodzić w swoich własnych oczach za mądrych. Jak wskazał: „Ci spośród obrzezanych, co mają twarde serca i rozum płytki, nie uwierzyli w naszego Zbawiciela, ponieważ sądzili, że należy trzymać się dosłownego sensu proroctw do Niego się odnoszących (...)” – Orygenes, *O zasadach...*, s. 346. W innym swoim dziele teolog aleksandryjski uznaje poglądy głoszące, że w Piśmie Świętym nie ma „żadnej głębszej myśli poza dosłownym znaczeniem słów” za wręcz „prostacki błąd na temat sensu Pisma” – Orygenes, *Przeciw Celusowi*, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 350.

¹⁰⁶ Literalna interpretacja Pisma jest bowiem kluczową z cech charakterystycznych fundamentalizmu biblijnego odrzuconego w nauczaniu Kościoła. Zob. R. Zając, *Na drogach i bezdrożach czytania Biblii*, Poznań 2020, s. 11 i n.; Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994, s. 15; Benedykt XVI, *Verbum...*, pkt 44, s. 65–67. Por. J.S. Duvall, J.D. Hays, *Grasping God's Word...*, s. 206–208. Należy jednak zauważyć, że niektóre protestanckie denominacje wciąż mocno podkreślają konieczność literalnego odczytania każdego słowa Biblii. Zob. H.L. Chambers Jr., *Biblical...*, s. 103–105; P.J. Smith, R.W. Tuttle, *Biblical...*, s. 694, 763.

¹⁰⁷ Orygenes, *Homilia 9.*, w: Orygenes, *Homilie o Księdze Liczb*, Warszawa 1986, s. 87–91. Por. J. Naumowicz, *Orzech i laska Aarona czyli zgłębianie i głoszenie Słowa Bożego w ujęciu Ojców Kościoła*, „Verbum Vitae” 2002/2, s. 253–266.

¹⁰⁸ Por. J. Ratzinger, *Teologia liturgii*, w: J. Ratzinger, *Opera Omnia*, t. 11: *Teologia liturgii*, Lublin 2012, s. 616.

¹⁰⁹ Atanazy Wielki, *Apologia Contra Arianos I*, w: P. Schaff, H. Wace (red.), *Nicene and Post-Nicene Fathers*, t. 4. *Athanasius: Select Works and Letters. Second Series*, Peabody 1995, s. 338–338.

¹¹⁰ W.J. Harrington, *Klucz do Biblii*, Warszawa 1995, s. 39.

Przemierzając historię katolickiej egzegezy biblijnej można łatwo natrafić na kolejne pisma i dokumenty kościoła traktujące o właściwym sposobie interpretacji Księgi natchnionej, podkreślające zdecydowanie: „Wiadome jest każdemu, że najważniejszą zasadą interpretacji jest poznanie i ustalenie, co pisarz zamierzał powiedzieć (...)”¹¹¹. Jest to dla poprawnego rozumienia tekstu kluczowe, wszakże każda interpretacja powinna rozpoczynać się od pytania: „co za pomocą danego tekstu ma zostać osiągnięte?”¹¹². Skoro interpretacja zawsze musi odbywać się w świetle określonego celu¹¹³, trzeba jasno zaznaczyć, że dla autorów Pisma Świętego było nim przede wszystkim przekazanie zbawczej prawdy¹¹⁴ wyrażonej w osobie Chrystusa. W tej perspektywie musi więc być dokonywana cała katolicka egzegeza.

Pozostaje tylko pytanie, jak ustalić znaczenie tekstu świętego, jeżeli przy jego tworzeniu współdziałał jednocześnie zarówno czynnik boski, jak i ludzki. Wydawać by się mogło, że skoro mamy do czynienia z dwoma autorami tekstu, to tekst ten musi mieć dwa znaczenia. Tekst biblijny, będąc zapisem prawa Bożego, ma jednak tylko jedno znaczenie i wyznacza je Bóg¹¹⁵. Ustalanie owego znaczenia, będącego wyrazem intencji Boga, stanowi jedyne zadanie egzegety. Albowiem tylko On ma pełną świadomość celu danego fragmentu, którego autor ludzki niekoniecznie musiał być świadom w chwili jego zapisywania¹¹⁶. Ustalone przez niego znaczenie nie podlega zmianom. Jak się zaznacza: „Czasy się zmieniają i na różne sposoby wcielamy w życie Słowo Boże, jednak oryginalny zamysł autora, pierwotne znaczenie oraz wynikające z niego zasady są niezienne”¹¹⁷. „Bóg zmienia swe dzieła, ale nie swe zamysły”¹¹⁸.

Z powyższego wynika, że tylko znaczenie zamierzone przez autora jest w Kościele katolickim jedynym właściwym znaczeniem tekstu i tylko sensu zamierzonego przez autora interpretator tekstu biblijnego powinien poszukiwać. Zauważa się, że wskazana reguła nakazująca poszukiwanie intencji Bożego prawodawcy stanowi najważniejszą zasadę przy ustalaniu znaczenia tekstu biblijnego w Kościele¹¹⁹.

4. Rekapitulacja rozważań

Interpretacja Pisma Świętego w Kościele katolickim i wykładnia prawa pozytywnego na pierwszy rzut oka nie wydają się mieć ze sobą wiele wspólnego. Pomiedzy interpretacją biblijną a prawną zachodzi bowiem wiele różnic wynikających chociażby z różnych

¹¹¹ Pius XII, *Encyklika Divino afflante Spiritu – o odpowiednim prowadzeniu badań Świętej Biblii*, Warszawa 2019, pkt 19, s. 19.

¹¹² G. Williams, *The Meaning of Literal Interpretation*, „New Law Journal” 1981/131, s. 1150. Wszakże każdy tekst wyraża jakąś rzeczywistość, którą autor chce poprzez swój tekst przybliżyć. Por. F.V. Manning, *Biblia – Dogmat, mit, czy tajemnica?*, Warszawa 1973, s. 25. Szerokie omówienie kwestii, jak tekst postuluje określoną rzeczywistość można znaleźć w: M. Matczak, *Imperium...*

¹¹³ Por. S. Fish, *Interpretacja...*, s. 42–44.

¹¹⁴ Por. 1 Tm, 2,4. Na temat rozumienia prawdy, jaką przekazuje tekst Pisma zob. F.V. Manning, *Biblia...*, s. 14–20.

¹¹⁵ Por. W. Grudem, *Right and Wrong Interpretation of the Bible: Some Suggestions for Pastors and Bible Teachers*, w: T.A. Wilson, L. Ryken (red.), *Preach the Word: Essays on Expository Preaching: In Honor of R. Kent Hughes*, Wheaton 2007, <https://www.monergism.com/right-and-wrong-interpretation-bible-some-suggestions-pastors-and-bible-teachers>, dostęp: 7.11.2022 r.

¹¹⁶ Na temat roli autora ludzkiego w procesie tworzenia Pisma Świętego zob. H. Muszyński, *Słowo natchnione. Zarys teologicznych treści nauczania biblijnego*, Kraków 1983. Por. W. Grudem, *Right...*, a także J. Levie, *Ludzkie dzieje Słowa Bożego*, Warszawa 1972, s. 335 i n.

¹¹⁷ E.J. Bargerhu, *Wersety biblijne które wyrwane z kontekstu są często błędnie interpretowane*, Warszawa 2021, s. 16.

¹¹⁸ Św. Augustyn, *Wyznania...*, księga I, pkt 4, s. 25.

¹¹⁹ „(...) najważniejsza zasada przy badaniu sensu wypowiedzi jest przypisywanie słowom (wyrazom) takiego znaczenia jakie nadał im sam autor” – J. Homerski, *Kanon ksiąg świętych*, w: J. Homerski (red.), *Wstęp...*, s. 107.

narzędzi interpretacyjnych wykorzystywanych w toku przeprowadzania wykładni¹²⁰, czy też roli, jaką przypisuje się obu rodzajom tekstów¹²¹. Pomimo tej pozornie daleko idącej odmienności oba systemy interpretacji są w wielu miejscach podobne, a nawet tożsame¹²². Egzegeci świętych pism oraz prawnicy niezmiernie często wykorzystują zasady hermeneutyczne oparte na podobnych, wręcz jednakowych założeniach. Decydującym z nich, a kluczowym z perspektywy dokonywania wykładni, jest pojmowanie przedmiotu ich zainteresowań (prawa i ksiąg świętych) jako określonego komunikatu, co implikuje ich intencjonalne odczytanie.

Poczynione rozważania ukazują, że intencjonalizm interpretacyjny znajduje mocne ugruntowanie zarówno na gruncie interpretacji prawa, jak i hermeneutyki biblijnej. O ile dla prawników wciąż stanowi on jedną z opcji, o tyle dla egzegetów katolickich jest on – w świetle nauki Kościoła katolickiego – jedynym właściwym podejściem, które nie znajduje alternatywy. Bibliistyka niezmiernie od wieków uznaje je za kluczowe w odczytywaniu natchnionych ksiąg. Intencjonalizm bowiem od zawsze dawał receptę na odkrycie właściwego sensu przekazu Pisma Świętego, a więc sensu zgodnego z zamysłem Boga. Również na gruncie prawa pozytywnego podnosi się, że zupełnie nieuzasadnione są próby nadawania prawu innego znaczenia, aniżeli to, jakie nadał mu prawodawca. Albowiem wyłącznie on, realizując swoje normy kompetencyjne, posiada wyłączną legitymację do stanowienia regulacji prawnych. Stanowisko to jednak wciąż nie jest uznawane za dominujące, zwłaszcza na gruncie rodzimych rozważań prawnych.

W przekonaniu licznych interpretujących tylko podejście intencjonalistyczne prowadzi do odkrycia pełni znaczenia, do której sama tylko wykładnia literalna doprowadzić nie może. Nie jest tak bez przyczyny. Różnica pomiędzy intencjonalizmem a tekstualizmem sprowadza się w istocie do odmiennego zarysowania granic przestrzeni, której analiza ma doprowadzić do ustalenia właściwego znaczenia tekstu. Ograniczenie kontekstu interpretacyjnego prowadzi do dezawuacji wagi elementów, które mogą być nośnikami znaczenia. Zakładając, że autor analizowanej enuncjacji użył jako nośnika określonych elementów kontekstu, rezygnacja z ich analizy oddala nas od ustalenia oryginalnej – a więc pełnej treści przekazu. Tymczasem intencjonalisci i tekstualisci inaczej poszukują znaczenia, traktując różne elementy za jego nośniki; nośniki te również odmiennie rozumieją. Prowadzić to może (i często prowadzi) do różnych, często sprzecznych rozstrzygnięć interpretacyjnych podejmowanych w oparciu o ten sam tekst.

Oczywiste pozostaje to, że ustalenie intencji autora – zarówno w przypadku interpretacji Pisma, jak i interpretacji prawa – wymaga sięgnięcia po cały wachlarz narzędzi interpretacyjnych. Narzędzia te mogą być różne dla obu wskazanych typów interpretacji. Jest to temat szeroki, który wymaga odrębnego opracowania. Wciąż jednak skorzystanie z owych narzędzi pozwala ustalić ślady intencji prawodawcy, co zbliża interpretującego do wykonania swojego zasadniczego zadania – odkrycia pełni znaczenia analizowanego tekstu.

Ryszard Sarkowicz i Jerzy Stelmach zauważyli przed laty, że: „W Polsce wciąż jeszcze nie istnieje tradycja podejmowania interdyscyplinarnych badań porównanych nad interpretacją tekstu prawnego (...) [i – dop. P.T.S.] Pisma Świętego”¹²³. Niniejsze

¹²⁰ Zob. H.L. Chambers Jr., *Biblical Interpretation, Constitutional Interpretation and Ignoring Text*, „Maryland Law Review” 2009/69, s. 92–114.

¹²¹ R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1996, s. 74–79.

¹²² Por. J. Stelmach, B. Brożek, *Metody...*, s. 224; B. Dębski, *Różne teksty – podobna wykładnia. Interpretacja prawa a interpretacja Biblii*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2016/1, s. 5–11; R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria...*, s. 77; F.S. Ravitch, *Interpreting Scripture/Interpreting Law*, „Michigan State Law Review” 2009, s. 377.

¹²³ R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria...*, s. 77.

opracowanie stanowi jedynie częściową reakcję na zarysowany deficyt. Należy mieć nadzieję, że dalsze badania porównawcze nad wykładnią obu kategorii tekstów będą pogłębiane. Sposób, w jaki interpretowana jest Biblia nie tylko może utwierdzić naukę prawa w jej dotychczasowych intuicjach, ale ponadto może rzucić nowe światło na to, jak prawo powinno być interpretowane.

Intentional Character of the Interpretation of the Holy Scripture and the Interpretation of Law

Abstract: The article aims to compare the process of interpreting law with that of interpreting the Holy Scripture. The study focuses on the issue of the interpretative approach adopted for interpretation in both above-mentioned branches of study. An appropriate interpretative approach determines the meaning of the text, which presupposes its correct interpretation. As part of the study, an analysis is undertaken of the interpretative assumptions, expounded in legal scholarship, which assumptions underlie the process of legal interpretation. The concept of interpretation of the sacred text that is recognized in biblical hermeneutics is presented. It turns out that despite the fact that law and the Bible are obviously different from each other, both legal theory and biblical hermeneutics were developed and largely based on the same concept of interpretation – intentionalism – identifying the meaning of utterances with meaning intended by the author of the statement. The conducted analysis enables formulating a general conclusion that only intentionalism makes it possible to discover the full and proper sense of the analyzed utterance.

Keywords: interpretation, statutory interpretation, exegesis, Holy Scripture, intentionalism, textualism

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Aleksandrow, N.G. (1950). *Szczupłość prawa*. Moskwa: Gosudarstvennoje Izdatel'stvo Juridycznej Literatury.
- Bargerhu, E.J. (2021). *Wersety biblijne które wyrwane z kontekstu są często błędnie interpretowane*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vocatio.
- Benedykt XV. (1981). Spiritus Paraclitus. In C. Carlen (ed.), *The Papal Encyclicals 1903-1939*. Wilmington: McGrath Publishing Company.
- Benedykt XVI. (2010). *Posynodalna adhortacja apostolska Verbum Domini – O Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła*. Poznań: Pallotinum.
- Benedykt XVI. „Przemówienie do przedstawicieli świata kultury w Kolegium bernardynów w Paryżu z 12 września 2008”. *L'Osservatore Romano. Wyd. polskie 10-11/2008*.
- Benedykt XVI. „Rozważanie na rozpoczęcie I kongregacji generalnej Synodu Biskupów z 3 października 2005”. *L'Osservatore Romano. Wyd. polskie 1/2006*.
- Bielska-Brodziak, A. (2015). Argumenty interpretacyjne w kontekście wartości państwa prawa. In M. Andruszkiewicz, A. Breczko, S. Oliwniak (eds.), *Filozoficzne i teoretyczne zagadnienia demokratycznego państwa prawa*. Białystok: Temida 2.
- Bielska-Brodziak, A. (2015). Podmioty w dyskursie interpretacyjnym — motywacja, interes a wybór rezultatu. In A. Bielska-Brodziak (ed.), *O czym mówią prawnicy, mówiąc o podmiotowości*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bielska-Brodziak, A. (2016). Historia legislacyjna w interpretacji. Kilka impresji na gruncie polskiej praktyki stosowania prawa. In M. Kłódawski, A. Witorska, M. Lachowicz (eds.), *Legislacja czasu przemian, przemiany w legislacji: księga jubileuszowa na XX-lecie Polskiego Towarzystwa Legislacji*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

- Bielska-Brodziak, A. (2017). Po co prawnikom materiały legislacyjne?. *radca.pl. Kwartalnik okręgowej Izby radców prawnych w Katowicach* 3, 21–34.
- Bielska-Brodziak, A. (2017). *Śladami prawodawcy faktycznego. Materiały legislacyjne jako narzędzie wykładni prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Brożek B., Heller M., Stelmach J. (2019). *Spór o rozumienie*. Kraków: Copernicus Center Press.
- D'Ors, A. (1986). La letra mata, el espíritu vivifica. In J.M. Casciaro (ed.), *Biblia y Hermeneutica, VII Simposio Internacional de Teologia de la Universidad de Navarra*. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra.
- Dębski, B. (2016). Różne teksty – podobna wykładnia. Interpretacja prawa a interpretacja Biblii. *Archiwum filozofii prawa i filozofii społecznej* 1, 5–11.
- Duvall, J.S., Hays J.D. (2012). *Grasping God's Word: A Hands-On Approach to Reading, Interpreting and Applying the Bible, Third Ed.* Grand Rapids: Zondervan.
- Dworkin, R. (1986). *Law's Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fallon R.H. Jr. (2015). The Meaning of Legal "Meaning" and Its Implications for Theories of Legal Interpretation. *The University of Chicago Law Review* 82, 1235–1308.
- Fish, S. (2002). *Interpretacja, retoryka, polityka. Eseje wybrane*. Kraków: Universitas.
- Fish, S. (2005). There is No Textualist Position. *San Diego Law Review* 42, 629–650.
- Fish, S. (2008). Intention Is all There Is: A Critical Analysis of Aharon Barak's Purposive Interpretation in Law. *Cardozo Law Review* 29, 1109.
- Garner, B.A. (ed.). (2004). *Black's law dictionary. 8th ed.* S. Paul: Thomson/West.
- Gebert, K. (2003) *54 komentarze do Tory*. Kraków: Austeria.

- Gizbert-Studnicki, T. (2013). Pozytywistyczny park jurajski. *Forum Prawnicze 1*, 50–59.
- Gizbert-Studnicki, T. (2017). Interpretacja wzorców konstytucyjnych z perspektywy filozofii prawa. *Przegląd Konstytucyjny 3*, 33–49.
- Grant Thornton. (2017). „Produkcja prawa w Polsce największa w historii. Barometr stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce. Edycja 2017”.
- Grudem, W. (2007). Right and Wrong Interpretation of the Bible: Some Suggestions for Pastors and Bible Teachers. In L. Ryken, T.A. Wilson (eds.), *Preach the Word: Essays on Expository Preaching: In Honor of R. Kent Hughes*. Wheaton: Crossway.
- Harrington, W.J. (1995). *Klucz do Biblii*. Warszawa: PAX.
- Homerski J. (ed.). (1973). *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*. Poznań–Warszawa: Pallotinum.
- Jan Paweł II. (1994). *Przemówienie w setną rocznicę ogłoszenia Encykliki Providentissimus Deus i w pięćdziesiątą rocznicę encykliki Divino Afflante Spiritu*. In Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*. Poznań: Pallotinum.
- Jarra, E. (1922). *Ogólna teoria prawa*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa.
- Jelonek, T. (2007). *Wprowadzenie do lektury Biblii*. Kraków: WAM.
- Joffe, O.S., Szargorodski, M.D. (1963). *Zagadnienia teorii prawa*. Warszawa: PWN.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. (1994). Poznań: Pallotinum.
- Klemens Aleksandryjski. (1994). *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy t. 2*. Warszawa: PAX, Akademia Teologii Katolickiej.
- Knapp, S., Michaels, W.B. (1982). Against theory. *Critical Inquiry 8*, 723–742.
- Knapp, S., Michaels, W.B. (2005). Not a Matter of Interpretation. *San Diego Law Review 42*, 651–668.

- Kobyliński, K., Tobor, Z. (2017). Po co prawnikom wiedza o implikaturach?. *radca.pl. Kwartalnik okręgowej Izby radców prawnych w Katowicach 1*, 16–25.
- Konca, P. (2022). *Prawo interpretacyjne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kowalski, J. (1970). *Wstęp do nauk o państwie i prawie, Wydanie IV*. Warszawa: PWN.
- Krupski, J. (2001). *Intencja i interpretacja*. Kraków: Akademia Sztuk Pięknych im. Jana Matejki.
- Lang, W., Wróblewski, J., Zawadzki, S. (1980). *Teoria państwa i prawa*. Warszawa: PWN.
- Levie, J. (1972). *Ludzkie dzieje Słowa Bożego*. Warszawa: PAX.
- Litewski, W. (1989). *Historia źródeł prawa rzymskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Liżewski, B. (2019). Cecha jednolitości systemu prawa w warunkach multicentryzmu. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)* 66, 221–236.
- Łopatka, A. (1975). *Wstęp do prawoznawstwa – 3. wyd. poprawione*. Warszawa: PWN.
- Manning, F.V. (1973). *Biblia – Dogmat, mit, czy tajemnica?*. Warszawa: PAX.
- Manning, J.F. (2006). What Divides Textualists from Purposivists?. *Columbia Law Review* 106, 70–111.
- Manning, J.F. (2010). Textualism and Legislative Intent. *California Law Review* 91, 419–450.
- Marmor, A. (2014). *The Language of Law*. Oksford: Oxford University Press.
- Matczak, M. (2019). *Imperium tekstu: Prawo jako postulowanie i urzeczywistnianie świata możliwego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Mickiewicz, F. (2020). Teologiczny sens Pawłowej antytezy: „litera zabija, Duch zaś ożywia” w świetle perykopy 2 Kor 3,1-18. *Studia Bobolanum* 31/2, 69–86.
- Morawski, L. (2009). *Wstęp do prawoznawstwa*. Toruń: TNOiK.
- Naumowicz, J. (2002). Orzech i laska Aarona czyli zgłębianie i głoszenie Słowa Bożego w ujęciu Ojców Kościoła. *Verbum Vitae* 2, 253–266.
- Nowacki, J., Tobor, Z. (2016). *Wstęp do prawoznawstwa – 5. wyd. [popr. i uzup.]*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Orygenes. (1979). *Filokalia*. Warszawa: PAX.
- Orygenes. (1986). *Homilie o Księdze Liczb*. Warszawa: WAM.
- Orygenes. (1986). *Przeciw Celusowi, wyd. 2*, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Orygenes. (1996). *O zasadach*. Kraków: WAM.
- Papieska Komisja Biblijna. (1994). *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*. Poznań: Pallotinum.
- Patterson, D. (1993). The Poverty of Interpretative Universalism. Towards the Reconstruction of Legal Theory. *Texas Law Review* 72, 1–56.
- Peretiatkowicz, A. (1947). *Wstęp do nauk prawnych, wydanie szóste przejrzone i uzupełnione*, Poznań: Księgarnia Wł. Wilak w Poznaniu.
- Pierce, J.R. (1961). *Symbols, Signals, and Noise: The Nature and Process of Communication*. Nowy Jork: HarperCollins.
- Pietrzykowski, T. (2022). Bezstronność sędziowska. Lekcje z kryzysu. *Przegląd Sądowy* 1, 5–19.
- Pietrzykowski, T., Tobor, Z. (2008). Wprowadzenie. In C. Martysz, Z. Tobor (eds.), *Studia z wykładni Prawa*. Bydgoszcz–Katowice: Wydawnictwo BRANTA.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, 5. wyd.* (2002). Poznań: Pallotinum.

- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem.* (2009). Częstochowa: Święty Paweł.
- Pius XII. (2019). *Encyklika Divino afflante Spiritu – o odpowiednim prowadzeniu badań Świętej Biblii.* Warszawa: Akademicka Oficyna Wydawnicza EXIT.
- Radbruch, G. (2012). *Filozofia Prawa*, Warszawa: PWN.
- Raz, J. (2009). *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason.* Oksford: Oxford University Press.
- Rosenfeld, M. (2005). Dworkin and the One Law Principle: A Pluralist Critique. *Revue internationale de philosophie* 3, 363–392.
- Rozwadowski, W. (1992). *Prawo Rzymskie.* Poznań: Ars Boni et Aequi.
- Sarkowicz, R. (1995). *Poziomowa interpretacja tekstu prawnego.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sarkowicz, R., Stelmach, J. (1996). *Teoria prawa.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Scalia, A, Garner, B.A. (2012). *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts.* St. Paul: Thomson/West.
- Scalia, A. (2018). *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law - New Edition.* Princeton: Princeton University Press.
- Searle, J.R. (1999). *Umysł, język, społeczeństwo. Filozofia i rzeczywistość: najbardziej zdumiewające jest to, co wydaje się oczywiste.* Warszawa: WAB.
- Sobór Watykański II. (1967). Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym Dei Verbum. In Sobór Watykański II, *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje.* Poznań: Pallotinum.
- Stawecki, T. (2005). O praktycznym zastosowaniu hermeneutyki w wykładni prawa. In P. Winczorek (ed.), *Teoria i praktyka wykładni prawa.* Warszawa: Liber.
- Stelmach, J., Brożek, B. (2006). *Metody prawnicze. Logika - analiza - argumentacja – hermeneutyka.* Kraków: Wolters Kluwer.

- Stoljar, N. (2003). Survey Article. Interpretation, Indeterminacy and Authority: Some Recent Controversies in the Philosophy of Law. *The Journal of Political Philosophy* 11, 470–498.
- Św. Atanazy Wielki. (1995). Apologia Contra Arianos II. In P. Schaff, H. Wace (eds.), *Nicene and Post-Nicene Fathers, vol. 4. Athanasius: Select Works and Letters. Second Series*. Peabody: Hendrickson Publishers.
- Św. Augustyn. (1989). *De doctrina Christiana – O nauce chrześcijańskiej*. Warszawa: PAX.
- Św. Augustyn. (1994). *Wyznania. Thumaczył i wstępem i kalendarium opatrzył Zygmunt Kubiak*. Kraków: Znak.
- Św. Hieronim. (2021). Epistula ad Pammachius. In L. Venuti (ed.), *The Translation Studies Reader Edition 4th*. Londyn: Routledge.
- Tiersma, P. (2001). A Message in the Bottle: Text, Autonomy, And Statutory Interpretation. *Tulane Law Review* 76, 431–482.
- Tobor, Z. (2011). Krótka opowieść o szczęśliwym, zakłopotanym i nieszczęśliwym interpretatorze. In A. Mróz, A. Niewiadomski, M. Pawelec (eds.), *Prawo, język, media*, Warszawa: Międzywydziałowe Koło Naukowe Kultury Języka Prawnego i Prawniczego Lingua Iuris. Uniwersytet Warszawski.
- Tobor, Z. (2013). *W poszukiwaniu intencji prawodawcy*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Tobor, Z. (2016). Rola materiałów legislacyjnych w porządku prawnym. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji* 104, 171–181.
- Tobor, Z., Kobyliński, K. (2020). Dialogiczna koncepcja interpretacji prawa. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej* 2, 35–48.
- Williams, G. (1981). The Meaning of Literal Interpretation. *New Law Journal* 131, 1128–1151.

- Wronkowska, S. (2016). O niektórych osobliwościach konstytucji i jej interpretacji. In M. Smolak (ed.), *Wykładnia konstytucji. Aktualne problemy i tendencje*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Wróblewski, J. (1959). *Zagadnienia Teorii Wykładni Prawa Ludowego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Zajac, R. (2020). *Na drogach i bezdrożach czytania Biblii*. Poznań: MONUMEN.
- Zieliński, M. (1998). Wyznaczniki reguł wykładni prawa. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 3–4, 1–20.
- Zieliński, M. (2017). *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Ziemiński, Z. (1973). *Teoria prawa*, Warszawa – Poznań: PWN.